

людині оновити свої творчі сили та естетичні почуття. Тому дослідження традицій хорового самодіяльного виконавства та подальший розвиток цього напрямку народної творчості є важливою справою сьогодення.

Збагачення художньої скарбниці суспільства досягається на основі поєднання художньої самодіяльності та професіонального мистецтва. Утворення мережі аматорських народних колективів зміцнює хорову самодіяльність, стабілізує роботу великої кількості її учасників та сприяє зростанню її ідейно-художнього рівня.

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСІЇ У ПРОЦЕСІ РОБОТИ НАД АВТОПОРТРЕТОМ

Пильнік Р. О.

Криворізький державний педагогічний університет

Анотація. У статті автор розглядає поняття рефлексії у філософському, психологічному, педагогічному аспектах. Виконання навчально-творчих робіт у жанрі автопортрету показано як шлях розвитку рефлексії майбутніх викладачів образотворчого мистецтва.

Ключові слова: рефлексія, самопізнання, самоаналіз, самооцінка, автопортрет.

Аннотация. Пильник Р. Развитие рефлексии в процессе работы над автопортретом. В статье автор рассматривает понятие рефлексии в философском, психологическом, педагогическом аспектах. Выполнение учебно-творческих работ в жанре автопортрета показано как средство развития рефлексии будущих преподавателей изобразительного искусства.

Ключевые слова: рефлексия, самопознание, самоанализ, самооценка, автопортрет.

Annotation. Pylnik R. Development of a reflection during work above a self-portrait. In the article an author examines the concept of reflection in philosophical, psychological, pedagogical aspects. Implementation of educational-creative works in the genre of self-portrait is shown as mean of development of reflection of future teachers of fine art.

Key words: reflection, self-knowledge, self-examination, self-appraisal, self-portrait.

Постановка проблеми. У процесі підготовки майбутніх викладачів образотворчого мистецтва важливе місце посідає розвиток їх індивідуально-особистісних якостей, зокрема, комунікативної складової навчальної діяльності. Адже специфіка викладання дисциплін образотворчого циклу розуміє під собою постійне тісне спілкування у системі вчитель-учень, яке має бути продуктивним. «Пізнай себе!» – закликав Сократ, адже аналіз та оцінка чужої морально-естетичної позиції

неможливі без співвіднесення з власними переконаннями, а необхідність глибоко розуміти інших вимагає заглиблення й у самого себе, тобто розвиненої рефлексії. Відбору та теоретичного обґрунтування потребують завдання з образотворчих дисциплін, у процесі виконання яких відбувається ефективний розвиток рефлексії студентів.

Аналіз публікацій. Проблема самопізнання, уперше поставлена античними мислителями. Надалі термін «самопізнання» не одержав широкого поширення у філософії, що віддала перевагу термінам «самосвідомість», «рефлексія» та ін. Проблемі особистісної рефлексії приділена велика увага в роботах Ф. Аквінського, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Л. Вовенарга. І. Канта, І. Фіхте, С. Кьєркегора, Х. Ортега-і-Гасета, М. Мамардашвілі та ін.

Аналіз сучасних наукових досліджень, присвячених вивченню рефлексії, демонструє, що вона досліджується в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному й інтелектуальному.

На виявлення специфіки кооперативного аспекту рефлексії спрямовані роботи М. Г. Алексєєва, В. В. Рубцова, О. О. Тюкова, Г. П. Щедровицького та ін. Ці дослідження мають пряме відношення до психології управління і проводяться в таких суміжних із нею прикладних науках і практичних галузях як педагогіка, проектування, дизайн, ергономіка, спорт.

Виявленню специфіки комунікативного аспекту присвячені переважно соціально-психологічні дослідження І. Е. Берлянд, Н. І. Гуткіної, К. Е. Даніліна, А. В. Петровського, Л. А. Петровської та ін. Цими науковцями рефлексія розглядається як істотна складова розвиненого спілкування і міжособистісного сприйняття, що характеризується як специфічна якість пізнання людини людиною.

Експериментальному дослідженню особистісного аспекту рефлексії присвячені роботи Н. І. Гуткіної, В. К. Зарецького, Р. Е. Новікової,

І. Н. Семенова і С. Ю. Степанова, А. Б. Холмогорової й ін. Ключовим для більшості зазначених праць є розуміння рефлексії як процесу переосмислення, як механізму «не лише диференціації у кожному розвинутому й унікальному людському «Я» його різних підструктур, але й інтеграції «Я» у неповторну цілісність.

У контексті вивчення когнітивних процесів М. Г. Алексеевим, Л. Ф. Берцфаї, Л. Л. Гуровой, А. З. Заком та іншими вченими проводяться дослідження інтелектуального аспекту рефлексії. Орієнтовані в цьому напрямкові праці переважають у загальному обсязі публікацій, що відбивають розробку проблематики рефлексії у психологічній науці.

Мета статті – визначити сутність поняття рефлексії, роль та шляхи її розвитку при роботі над автопортретом.

Результати дослідження. Рефлексія органічно властива особистості як і свідомість, пам'ять, здатність відчувати, інтуїція. Інтерес до неї традиційно виявляли переважно філософи, фізіологи й психологи. В останні роки з розвитком тенденції гуманізму досліджуються педагогічні аспекти рефлексії.

У широкому сенсі під рефлексією розуміють міркування, самовладання, осмислення, аналіз своєї діяльності в системі відношень із світом, у якому живе особистість. Наприклад, в англійській мові термін «to reflekt upon» тлумачать як «розмірковувати над...». Поняття «рефлексія» розвивалося у європейській філософській думці й означало процес міркування індивіда про те, що відбувається у власній свідомості. Термін «рефлексія» належить Р. Декарту, який розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядає свідомість як мислення. У своїй праці «Розмова з Бурманом» він зазначав: «Усвідомлювати – означає мислити й рефлексувати над власним мисленням» [2]. Філософ ототожнював рефлексію зі здібністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного.

Нині поняття «рефлексія» використовується у філософії, психології, педагогіці, етиці та інших науках. У філософській літературі рефлексія розглядається як вид пізнання, процес, у результаті якого відбувається вихід за межі наявної системи знань і породження нових, зміни й розвиток власного «Я». Філософське визначення пов'язане з роздумуваннями індивіда про самого себе, з аналізом власних дій, думок, емоцій, направленістю свідомості до себе. Рефлексувати означає розмірковувати про самого себе, свій стан і процеси, що відбуваються у власній свідомості, рефлексія трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини» [9, 579].

У психології рефлексію розглядають як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Рефлексивні процеси визначаються як самоаналіз. Постійний аналіз, осмислення себе, своєї діяльності, засобів досягнення бажаного результату життєво необхідні людині у мінливій дійсності, неповторних умовах розвитку суб'єкта. Рефлексія – не тільки знання й розуміння самого себе, але й установлення того, як інші розуміють і сприймають твою особистість, емоційні реакції і когнітивні уявлення. Це «процес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного» [7]. Саме завдяки наявності рефлексії суб'єкт виявляється спроможним реалізувати свою внутрішню позицію щодо навколишнього світу, здійснювати управління діяльністю, досягати мети, перетворюючи умови природного, та соціального співіснування, – зазначав Д. С. Рубінштейн. Таким чином рефлексія виступає як «внутрішні умови, які входять до загального ефекту, що визначається закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов» [8, 241].

У педагогічній діяльності під рефлексією розуміють процес і результат фіксування його учасником стану свого розвитку, саморозвитку та їх причин. Її елементом у навчальному процесі є рефлексія студентами своєї діяльності, свого розвитку. Самоконтроль характеризується тим, що результати діяльності співвідносяться з наміченими цілями. Орієнтуючи діяльність на посилення рефлексивних процесів, ми тим самим сприяємо розвитку творчої діяльності, розумової культури і, в кінцевому рахунку, – розвитку особистості [5].

У контексті нашої роботи важливе значення має проблема взаємозв'язку навчально-творчої діяльності студентів із рефлексією, котра спрямована на розвиток самосвідомості, осмислення й орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мислительної діяльності, цілісного «Я» (особистісна рефлексія), і через осмислення (аналіз) людиною особистості й діяльності партнера зі спільної діяльності, взаємовідображення суб'єктами одне одного (міжособистісна рефлексія) з виходом на рефлексивну позицію студента.

Тезу щодо творчої діяльності як системи з рефлексією доведено філософами й психологами (В. Давидов, Я. Пономарьов, І. Семенов та ін.). Філософи акцентують те, що рефлексія містить у собі як критичні, так і евристичні витoki, оскільки є джерелом нового знання. Усвідомлюючи неусвідомлене, пізнаючи пізнане, рефлексія вбачає своїм предметом саме знання про нього, критичний аналіз його змісту й методів пізнання.

Педагогічна рефлексія є невід'ємною складовою роботи педагога [6]. Вона являє собою співвіднесення себе і можливостей свого «Я» із тим, чого вимагає педагогічна професія. Розвинута здатність до педагогічної рефлексії є передумовою самовиховання та саморозвитку вчителя, творчого пошуку, розвитку індивідуального стилю педагогічної діяльності.

Навчальна рефлексія здебільшого упорядкована змістом і обставинами навчального процесу і тому піддається зовнішньому впливу, зміні, коригуванню. Процесом розвитку рефлексивної позиції студента можна й потрібно управляти. Рефлексія на перших етапах свого становлення припускає цілеспрямовану її організацію педагогом, що постійно і грамотно прилучає студентів до самоаналізу навчально-творчої діяльності й формування її компонентів, прагне закликати їх до міркування, формує здатність подивитися ззовні на свою діяльність. Кожному студенту внутрішньо властива здатність цілеспрямованої рефлексії, викладач має допомогти йому знайти й реалізувати таку здатність. Тобто, завданням викладача є створення для студента «рефлексивного простору», що дозволить останньому абстрагуватися від своєї предметної діяльності, «зупинити мить», побачити власну навчальну діяльність немовби збоку, спробувати проникнути в її сутність і осмислити своє призначення в ній.

Постає проблема відбору адекватних навчальних завдань, процес виконання котрих вимагає від студента виходу у рефлексивну позицію. Програма навчальних дисциплін образотворчого циклу художньо-графічних факультетів містить низку завдань, що потребують творчого переосмислення, виходу за межі власного «Я». Одним із завдань, яке вимагає особливої уваги до власної особистості, самопізнання, самоаналізу є робота над автопортретом.

В автопортреті автор повинен дати оцінку власної особистості, виразити свої творчі принципи. Автопортрет – це своєрідне звернення до себе, і саме ця якість складає специфіку даного жанру, розмежовуючи його з портретом. Автопортрет дає художнику можливість усвідомити себе, співставити з іншими, замислитися про своє місце у суспільному середовищі, нарешті, подивитися на себе очима стороннього глядача. Зображення художником самого себе було відомо вже в античному

мистецтві, але остаточно як різновид портретного жанру автопортрет склався у XVI ст. Згодом автопортрет усе більше набуває характеру сповіді, де часто розкривається соціальна позиція художника, його відношення до навколишнього світу.

Автопортрет має безліч аспектів: самоспоглядання, самовираження, самоіронія, самоідентифікація, сповідь. Але в нашому випадку він цінний як творчий інструмент вираження самосвідомості студента, як досвід самопізнання, осмислення навколишнього світу, його культури й свого місця у ньому.

Специфіка рефлексивних процесів при роботі над автопортретом обумовлена духовним світом автора, його здатністю до осмислення або переосмислення власного досвіду, знань про себе, почуттів, оцінок, думок, відносин тощо. Таку рефлексію, пов'язану з дослідженням суб'єктом самого себе, результатом якої є переосмислення людиною себе й своїх відносин із світом, відносять до особистісної рефлексії.

Саме особистісна рефлексія вириває людину з безперервного потоку життя й змушує стати в зовнішню позицію стосовно самої себе. Зазначена здатність може розглядатися як шлях до переосмислення стереотипів власного досвіду й, за словами Я. О. Пономарьова, виступає однією з головних характеристик творчості. Людина стає для самого себе об'єктом керування, таким чином, рефлексія як «дзеркало», яке відбиває всі зміни, що відбуваються в ньому, стає основним засобом саморозвитку, умовою й способом особистісного зростання.

Образотворчий автопортрет як спосіб самопізнання безпосередньо орієнтований на об'єктивацію людської індивідуальності. При цьому самопізнання в автопортреті, полягає не просто в усвідомленні й об'єктивації характерологічних зовнішніх власних якостей, а, насамперед, в оцінці свого внутрішнього світу, у співвіднесенні його із соціальними еталонами й моральними принципами.

Специфіка художньо-образного самопізнання особистості характеризується наявністю особливої художньої мови, що має таку семантику й синтаксис, які не можуть адекватно реалізуватися у просторі логічно-понятійного дискурсу. У процесі самопізнання художник трансцендує, здійснюючи акт самопізнання у формі розуміння [4, 11].

Засобами самопізнання в автопортреті є сюжет, композиція, колорит, світлотінь, ритм, манера, технічний прийом, фізіогномічні риси, поворот голови, контраст, лінія, поза, жест, тло, масштаб фігури, зображення простору й часу. Автопортрет, як будь-який текст має потребу в процедурі інтерпретації, зміст якої визначається з одного боку мірою опосередкованості автопортрета авторським задумом, а з іншого тим, наскільки інтерпретатор опанував особливості художньо-образної мови.

Через розкриття внутрішнього «Я» митці пізнавали загальне й особливе у собі, спілкувалися з іншими. Важливість автопортрету для дослідження власного духовного світу автора підтверджує численна кількість творів даного жанру, створених видатними майстрами минулого й сучасності. Зокрема, жоден художник протягом багатовікової історії світового мистецтва не залишив нам такої кількості автопортретів, як Рембрандт. Глибина розкриття образу, багатоплановість психологічної характеристики, уміння виразити найбільш хиткі й невлікими душевні рухи – усе це особливо характерно для автопортретів Рембрандта, пізні з яких дивують глядача нескінченим багатством психологічних аспектів, умінням уловити все нові й нові нюанси характеру, думки, почуття [1].

Наш співвітчизник – видатний митець М. Врубель – також відомий значною кількістю гостро психологічних робіт у зазначеному жанрі. Автопортрети художника свідчать про те, що процес пізнання для нього завжди серйозний і глибокий [3, 113]. У процесі створення автопортрету художник відволікався від усього випадкового, буденного, дрібного і вмів знайти саме зерно образу. Іноді це болісна допитлива увага й роздум,

драматизм якого ще посилений контрастністю освітлення, іноді – гармонія та краса рис обличчя і душевного світу – образ людини-творця, гордівливого й прекрасного.

Висновки. Людина, починаючи з античності, завжди намагалася пізнати природу й саму себе. Як суб'єкт пізнання, людина, разом із тим, виступає для самої себе об'єктом. У самопізнанні відбувається об'єктивація свого «Я». Пізнаючи себе, ми направляємо нашу увагу на аналіз і оцінку своїх дій, результатів нашої діяльності, свого внутрішнього світу й особистісних якостей. Рефлексія є формою теоретичної діяльності людини, що спрямована на осмислення власних дій та їх законів.

Серед різних способів і засобів пізнання й самопізнання особливе місце посідає образотворчий автопортрет. Жанр автопортрета є специфічною формою емоційно-художнього аналізу автором самого себе в широкому контексті, що включає розгалужений зв'язок відносин художника із природним і соціокультурним оточенням. Образотворчі навчальні завдання у жанрі автопортрету сприяють розвиткові рефлексії студентів.

Перспективи подальших досліджень. Подальшого теоретичного вивчення та апробації потребують навчальні завдання з розкриття психологічної характеристики моделі та автопортрету як шляхи аналізу власного духовного світу та розвитку рефлексії майбутнього вчителя образотворчого мистецтва.

Література

1. Вержбицький А. Творчество Рембрандта (www.lib.ru/culture/werzhbickij/).
2. Кант И. Сочинения. М.: Политиздат, 1966. – Т. 6. – 590 с.
3. Капланова С. Г. От замысла и натуры к законченному произведению. – М.: Изобразительное искусство, 1981. – 216 с.
4. Крузе С. В. Автопортрет как форма самопознания личности художника: Дис.... канд. филос. наук: 09.00.13: Ростов н/Д, 2004. – 170 с.
5. Лаврешина Г. Ю. Формування логічної культури старшокласників у процесі навчання: Дис.... канд. пед. наук. – Кривий Ріг, 2000. – 151 с.
6. Нісімчук А. С. Педагогічна технологія. Підручник. – Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2005. – 144 с.
7. Психология. Словарь / Под ред. А. В. Петровського и М. Г. Ярошевского. – М.: ИПЛ, 1990. – 702 с.
8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
9. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.